

سیمای نیشابور در سال ۱۲۹۶ ه. ق

• غلامرضا آذری خاکستر

گزارش‌های موجود در کتابچه نیشابور اوضاع اجتماعی - اقتصادی دوره قاجار را منعکس می‌سازد

پایانی قرن سیزدهم و دهه نخست قرن چهاردهم هجری به دستور مقامات حکومتی قاجار تهیه و برای مرکز ارسال شده است. کار نگارش کتابچه‌هایی در حوزه جغرافیای تاریخی شهرهای ایران به ابتکار اعتمادالسلطنه و با هدف نگارش کتاب مرآت البلدان صورت گرفته است.^۱

این کتابچه بر اساس توصیه شاه و تلگراف سپهسالار اعظم یعنی میرزا حسین خان تهیه شده است. این گزارش‌ها بر اساس پرسشنامه‌ای از مرکز تدوین و در واقع برای شهرها و روستاها اطلاعات مشابهی درخواست می‌شده است. طبق مندرجات کتابچه نیشابور، تنها در بخش بلوک زیرخان نویسنده نام خود را آورده است. از این رو معلوم نیست مقصودش نگارش کل کتابچه یا تنها بلوک مزبور بوده است. وی می‌نویسد: «داعی دوام دولت قاهره ابد مدت میرزا حسین ولد میرزا عبدالکریم یاور درودی به مصاحبت غلام علی بیگ یساوول حضرت ایالت کبری - روحی فداه به مدت سه ماه حسب الامر حکومت بلده و بلوکات را گزارش نموده و به زحمت زیاد این خدمت را به انجام رسانیده». تاریخ تهیه این کتابچه بر اساس تاریخی که در پایان برخی از گزارش‌ها آمده است، ۱۲۹۶ ق. است. طبق شرح مصحح، کتابچه نیشابور بر اساس نسخه شماره ۲۲۷۷ کتابخانه مسجد اعظم قم آماده شده است.^۲

این گونه کتابچه‌ها برای نگارش تاریخ محلی از اهمیت زیادی برخوردارند. به خصوص در ارتباط با مناطقی که در منابع درباره تاریخ و جغرافیای آنها اطلاعات اندکی وجود دارد. در دوره قاجار به واسطه رقابت دول خارجی در ایران، همواره گروه‌هایی برای تدوین

- کتابچه نیشابور، گزارش روستاهای نیشابور در سال ۱۲۹۶ قمری
- تألیف: میرزا حسن بن عبدالکریم درودی
- به کوشش: رسول جعفریان
- ناشر: مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۲، ۲۱۶ ص.

کتابچه نیشابور انعکاسی از وضعیت روستاهای نیشابور در سال ۱۲۹۶ ق. است. این کتاب در حوزه جغرافیای تاریخی و در طی دهه

کتابچه نیشابور انعکاسی از وضعیت روستاهای نیشابور در سال ۱۳۹۶ ق.
است که به دستور مقامات حکومتی قاجار تهیه و برای مرکز ارسال شده است

اطلاعات به نواحی مختلف ایران می‌آمدند و اطلاعات کاملاً محرمانه برای کشورشان جمع می‌کردند. مانند اطلاعات سری که توسط وزارت جنگ بریتانیا مستقر در هندوستان تهیه و در اختیار سفیران، کنسولگری‌ها و مقامات درجه اول سیاسی و نظامی قرار می‌گرفت. در تدوین این گونه فرهنگ‌ها از سفرنامه‌های غربی، گزارش‌های محرمانه هیأت‌های سیاسی و نظامی بریتانیا، عوامل اطلاعاتی محلی و اطلاعات رسمی دولتی ایران در آن زمان استفاده شده است.^۳

تفاوت این گونه اطلاعات با کتابچه نیشابور در این است که این نوشته‌ها به مثابه فرهنگ‌های جامعی در حوزه تاریخ و جغرافیای ایران هستند که بسیار دقیق تمامی نقاط ایران را از لحاظ جغرافیایی نظامی مورد بررسی قرار می‌دهند و به منظور شناخت سرزمین‌ها و کنترل مردم و اقتصاد آنها تدوین شده‌اند.

کاربرد گزارش‌های موجود در کتابچه نیشابور برای محققان، دانشجویان و حتی ادارات دولتی مهم است، زیرا گزارش‌های موجود در این کتابچه اوضاع اجتماعی - اقتصادی دوره قاجار را منعکس می‌کنند. از کتابچه نیشابور اطلاعاتی به قرار ذیل به دست می‌آید:

۱ - موقعیت جغرافیایی: با توجه به گزارش‌های موجود دربارهٔ مسائلی چون آب و هوا و مسافت آن با مرکز بخش.

۲ - مسائل اقتصادی: در ارتباط با مسائل کشاورزی، محصولات و منابع درآمد مردم نیز اطلاعات مهمی در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد.

۳ - مسائل نظامی: این کتابچه علاوه بر اطلاعات فوق بیانگر این است که در آن بلوک افراد نظامی (پیاده و سواره) وجود دارند یا خیر.

نکته قابل توجه در کتابچه نیشابور بیان گزارش‌های مختصر در چند سطر است که از این طریق اطلاعات را در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

درواقع از فحوای کتاب چنین مستفاد می‌شود که گزارشگر به تمامی نقاط نیشابور رفته است زیرا از نقاطی گزارش داده که خالی از سکنه هستند و برخی از روستاها هم دو یا سه خانوار بیشتر نداشته‌اند.

اطلاعات کتابچه درباره بلوکات و تعداد خانوار و نفوس آنها در سال ۱۳۹۶ ق. به قرار زیر است:^۴

- ۱ - درب قاضی، ۱۱۲ قریه، ۲۵۳۶ خانوار و ۷۶۱۸ نفر جمعیت.
- ۲ - زیرخان، ۲۷ قریه، ۱۱۵۵ خانوار و ۴۰۰۰ نفر.

- ۳ - اردوغش، ۱۰ روستا، ۷۱۰ خانوار و ۲۲۹۰ نفر.
- ۴ - تحت چلگه، ۳۰ روستا، ۷۲۷ خانوار، ۱۱۶۵ نفر.
- ۵ - عشق آباد، ۲۶ روستا، ۷۶۲ خانوار، ۲۵۲۱ نفر.
- ۶ - بار، ۱۰ روستا، ۲۵۲ خانوار، ۷۸۱ نفر.
- ۷ - بار معدن، ۱۹ روستا، ۵۸۰ خانوار، ۲۱۳۹ نفر.
- ۸ - ماروسک، ۲۰ روستا، ۲۴۶۰ خانوار، ۷۷۳۰ نفر.
- ۹ - طاغانکوه، ۱۷ روستا، ۳۵۳ خانوار، ۱۱۷۶ نفر.
- ۱۰ - ماذول، ۲۱ روستا، ۵۷۰ خانوار، ۱۷۹۲ نفر.
- ۱۱ - ریوند، ۷۸ روستا، ۹۷۷ خانوار، ۳۲۶ نفر.

۱۲ - اربقایی که فقط ۸ روستا ذکر شده و طبق نظر آقای جعفریان این بلوک ناتمام مانده است.

نکته قابل توجه در آمار فوق اطلاعات مربوط به بلوک ریوند است که با ۹۷۷ خانوار ۳۲۶ نفر نفوس ذکر شده است. با مطالعه دقیق گزارش‌های مربوط به این بلوک آمار عجیبی به دست می‌آید به طوری که قریه دلاسنک با ۱۰ خانوار ۱۲۰ نفر جمعیت و قاسم‌آباد با ۶ خانوار ۸۱ نفر و منظر با ۱۲ خانوار ۲۲ نفر و قریه شورورز از توابع طاغانکوه با ۶ خانوار ۱۰۶ نفر نفوس دارند.

چنین به نظر می‌رسد که گردآورنده تعریف خاصی از خانوار نداشته و در گزارش‌های او دقت چندانی صورت نگرفته است. نویسنده علاوه بر اطلاعات ذکر شده، به مسائلی چون تاریخ به وجود آمدن روستاها (این که قدیمی است یا جدید) و ایلات و طوایفی که در روستاها سکونت داشته‌اند اشاره کرده است، طوایفی چون لکزی، خواجه‌ها، بلوچ، کرد، طاهری، میش مست، هزاره عمادلو و... همچنین در این گزارش‌ها به شغل مردمان این نواحی، محصولات عمده این منطقه و تعداد قنات‌ها اشاره شده است. حتی اطلاعاتی که مشخص می‌کند چه گروهی از مردم باسواد بوده‌اند. از کتابچه به دست می‌آید.

پی نوشت‌ها:

- ۱ - درودی، میرزا عبدالکریم، کتابچه نیشابور، به کوشش رسول جعفریان، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۲.
- ۲ - همان، ص ۲۵.
- ۳ - خادمیان، کاظم، فرهنگ جغرافیای ایران خراسان، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۱۳.
- ۴ - درودی، میرزا عبدالکریم، کتابچه نیشابور.